

Ad fontes!

Євген Дзиджора

УДК 82 01:82-141

СЕРЕДНЬОВІЧНА СЛОВ'ЯНСЬКА ГІМНОГРАФІЯ: БІБЛОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті стверджується, що гімнографія – один із найбільш поширених і репрезентативних жанрів середньовічної літератури, який уже понад півтора сторіччя є об'єктом наукових студій. Помічені два умовні періоди: ранній (1860 – 1970-ті роки), пізній (1970-ті роки – до наших днів). У ранній період текстологи передусім прагнули надрукувати окремі гімнографічні твори та збірки, супроводжуючи видання палеографічною характеристикою досліджуваних рукописів. У пізній період текстологічних студій науковці здійснюють історико-типологічний опис гімнографічних об'єктів, і серед них не лише твори або збірки, а й постаті гімнографів та навіть окремі пісенні жанри. Водночас в означений період триває видання творів за стародавніми рукописами.

Ключові слова: середньовічна гімнографія, видання рукописів, текстологія.

Yevhen Dzhydzhora. Medieval Slavic Hymnography: Bibliographical Overview

The article argues that the leading direction in the study of medieval Slavic hymnographic works is a textual analysis. In the textology of the Christian hymnography two conditional periods are distinguished: the early (the 60s of the 19th cent. — 70s of the 20th cent.) and the late (the 70s of the 20th cent. to nowadays). It is also underlined that in the early period the textologists, above all, aimed to publish separate works and collections of hymnography with paleographic description of the studied manuscripts. The first part of the article examines the early period, represented by two research trends: publication of the records and description, historical and typological, of particular hymnographic objects. In the late period of the textological studies the scholars perform the historic typological description of the hymnographic objects which include not only separate pieces and collections but also hymnography authors' images and even separate singing genres. The first textological studies are reduced to publication of the texts with all their differences, the paleographic-textual commentary to the texts, the search of the compositional signs of the works' usage and the solution of authorship issues. Besides, a range of ancient manuscripts were published at that time as well.

Keywords: medieval hymnography, edition of manuscripts, textology.

Спостерігаючи за розвитком світової медієвістики, можна зробити висновок, що з перших наукових зацікавлень і до сьогоднішнього дня провідним напрямом вивчення середньовічних гімнографічних творів є текстологічний аналіз і тісно вплетені в нього палеографічні та джерелознавчі розвідки. На нашу думку, у цих публікаціях можна виокремити два періоди:

- ранній (1860 – 1970-ті роки);
- пізній (1970-ті роки – до наших днів).

У ранній період чітко простежуються дві дослідницькі тенденції:

- видання твору за рукописами та його палеографічна характеристика;
- історико-типологічний опис конкретного гімнографічного об'єкта.

У 1860 – 1930-х роках в осмисленні середньовічної християнської гімнографії найбільш поширеними виявилися видання творів та їхня палеографічна характеристика. Серед тих, хто перебував в авангарді вивчення давньогрецької церковної поезії та її слов'янського перекладу, можна назвати проф. Є. Ловягіна. Активна перекладацька діяльність спонукала Ловягіна підготувати до друку служби на дванадцять свят із грецьких і давньоруських святкових

міней та цвітних тріодей [10]. У супровідних коментарях до кожної пам'ятки вчений стисло переказує зміст творів та описує деякі формальні ознаки (пісенний склад служб, погодження ірмосів і тропарів у піснях канону, акровірш, метричний розмір давньогрецьких творів, наспіви).

Водночас особливу увагу приділено самому способу літературного викладу, що його застосовує автор гімнографічного твору. На думку Є. Ловягіна, переважна більшість опублікованих ним пам'яток – прозаїчні тексти. Винятки складають усього декілька написаних шестистопним ямбом. Це канони Козьми Маюмського у службі на Богоявлення (на 6 січня) та службі на Воздвиження (на 14 вересня). Який спосіб викладу використовується в інших гімнографічних творах, ясно з коментаря дослідника до канонів Іоанна Дамаскина та Андрія Критського у службі на Різдво Богородиці (на 8 вересня): “За зовнішньою будовою обидва канони укладені з належною подібним піснеспівам стрункістю, писані мовою прозаїчною, пристосованою до співу” [10, 144]. Тож у середньовічній християнській гімнографії Є. Ловягін розрізняє тонічну шестистопну поезію та ритмізовану богослужбову прозу, що в музикальній пісенній спосіб покликана розкрити сутність певного свята в церковному календарі. І хоча дослідник не занурюється ані в особливості застосування ямбічного розміру, ані в специфіку “прозаїчного” викладу, для початкових кроків медієвістики його спостереження стали дуже цінними.

Схожі описово-текстологічні завдання ставлять перед собою й укладачі збірника на честь святих Кирила та Мефодія, виданого Московською спільнотою шанувальників руської словесності з нагоди 1000-літнього ювілею існування слов'янської писемності [7]. У цьому виданні містяться служби слов'янським первоучителям, а також чотири присвячені їм розвідки. Однак якщо В. Григорович аналізує службу св. Кирилу Філософу (на 14 лютого), службу св. Мефодію (на 6 квітня) і службу св. Кирилу та Мефодію (на 6 квітня) за болгарським рукописом Службової міней з лютого по серпень, знайденим у Зографському монастирі на Афоні [4], то А. Горський вивчає ці ж самі твори за списками святкових міней, що зберігаються в Синодальній бібліотеці [3].

У статті, яка передує виданню служб слов'янським просвітителям, В. Григорович удається до палеографічної та текстологічної характеристики пам'яток. Він показує пісенний склад служб, аналізує вжиті словоформи, розкриває значення надрядкових знаків тощо. У підсумку “образ письма” підказує вченому, що твір був укладений у X ст. під значним впливом грецьких міней [4, 241–242].

Натомість А. Горський увесь час проводить паралелі між аналізованою службою св. Кирилові та життям св. Кирила. А також ретельно виявляє та роз'яснює всі біблійні алюзії, які зустрічаються в тексті [3]. І тому працю А. Горського можна вважати одним із перших джерелознавчих досліджень пам'ятки ранньої слов'янської гімнографії.

Дві інші публікації, розміщені в Кирило-Мефодіївському збірнику, присвячено співставленню болгарських списків служб слов'янським просвітителям, що їх наводить В. Григорович, із синодальними списками служб, аналізованими А. Горським. Автор одної статті, П. Казанський, уважно порівнює пісенний склад служб, мовні особливості, коментує фактологічну інформацію, передану у службах. І робить висновок: синодальні списки містять менше помилок і тому при різночитаннях треба віддавати перевагу їм, а не болгарським спискам, надрукованим В. Григоровичем [5]. Автор другої замітки, А. Арсен'єв, порівнює списки лише на предмет текстологічних правок [2].

Перші коментарі до виданих гімнографічних творів – це здебільшого палеографічний опис пам'ятки, порівняння списків із метою встановлення

більш точного прочитання та виокремлення мовних особливостей. Останній аспект вивчення слов'янської гімнографії набуває неабиякого значення саме в 1860-х роках, адже в цей час видатний філолог та історик І. Срезневський у ході роботи над словником російської мови збирає всі відомі пам'ятки киеворуської та болгарської літератури. Учений звертає увагу і тим самим уводить у науковий дискурс зміст міней 1096 – 1097 рр., Путятіної міней, Пісної тріоди XII ст., змішаної кириличної та глаголичної міней XII ст., тощо [13; 14].

Широкий інтерес істориків мови до численних стародавніх гімнографічних рукописів знайшов продовження й у фундаментальній і досі актуальній праці чеського славіста В. Ягіча, присвяченій службовим мінеям осіннього циклу [15]. Ця робота показова в декількох аспектах. По-перше, учений підготував та видав вересневу, жовтневу та листопадову міней 1095 – 1097 рр. із фондів Синодальної бібліотеки. По-друге, написав розгорнутий палеографічний і текстологічний коментар до пам'яток, детально вказавши їх пісенний склад, різночитання, особливості вжитку надрядкових знаків тощо. По-третє, В. Ягіч подав теоретичний нарис, у якому перерахував основні пісенні жанри, що зустрічаються в давніх мінеях, описав їхнє походження та композиційно-функціональне місце під час богослужіння. Активне залучення грецького матеріалу дало змогу авторові роботи назвати й укладачів переважної більшості піснеспівів, уміщених в опублікованих мінеях. А співставлення текстів пам'яток із грецькими оригіналами вможливило опис основних принципів перекладу руських книжників XI ст. Тим самим було відкрито одну з дискусійних тем щодо специфіки слов'янських перекладів візантійських гімнографічних творів.

На думку В. Ягіча, “головним, навіть можна сказати єдиним прагненням перекладачів було дослівне узгодження перекладів із оригіналом”. Як наслідок у слов'янських текстах виникла плутанина: “Наші перекладачі не тільки не переймалися правильним узгодженням усіх частин речення, але й при перекладі окремих слів закрадалися помилки, що виникали через нерозуміння грецького оригіналу або заміни одного грецького слова на інше, близьке за звучанням, однак відмінне за змістом” [15, 79–81]. На ранньому етапі медієвістичних студій уявлення про дослівний переклад, іноді всупереч змісту, стало першою й вагомою характеристикою осінніх міней.

Варто зазначити: у роботах В. Ягіча започатковано важливий літературознавчий підхід – розгляд гімнографії не тільки з погляду історії становлення мови, а й з погляду структурних ознак твору, авторської атрибуції, співвідношення оригіналу та перекладу тощо.

Указаний підхід простежується і в дослідженнях історика М. Славнитського та архімандрита Леоніда, відомого знавця й каталогізатора рукописів Трійце-Сергієвої Лаври. Автор першої роботи зосереджується на вивченні киеворуської служби св. князеві Володимирі [12]. Автор другої – на аналізі киеворуської служби на перенесення мощей св. Миколая (на 9 травня) [9]. Утім обидва дослідники розв'язують суто історичні завдання. М. Славнитського цікавить проблема (до речі, актуальна й сьогодні), коли й за яких обставин було канонізовано хрестителя Русі князя Володимира. А архімандрит Леонід намагається пояснити, коли могла бути укладена відсутня у грецьких мінеях служба на перенесення мощей св. Миколая і хто з більшою вірогідністю може вважатися її автором.

Для того щоб дати відповідь на поставлене питання, М. Славнитський розшукав церковну службу князеві Володимирі, надрукував її та дослідив на предмет фактографічної достовірності, давності мови й тих текстових особливостей, що характеризують старі рукописи. Вийшов змістовний аналіз пам'ятки, і подібного до нього сучасна медієвістика не знає. М. Славнитський

виділяє три редакції служби, дає текстологічний і хронологічний опис кожної з них, висловлює гіпотезу щодо часу укладання твору та коментує декілька зіставлень відтворюваного образу князя Володимира з біблійними та священноісторичними персонажами.

Свою чергою архімандрит Леонід публікує текст служби на перенесення мощей св. Миколая, подає текстологічну характеристику пам'ятки, описує історичний контекст, у якому вона могла виникнути, указує на особливості відтворення образу чудотворця. Здійснене дозволяє вченому припускати, що автором твору міг стати або Єфрем, єпископ Переяславський, або печерський монах Григорій, творець канонів [9, 13]. А час укладання пам'ятки – рік установлення свята на честь перенесення мощей святителя Миколая, а ця подія сталася не раніше 1091 р. [9, 62].

На початку ХХ ст. в дослідженнях із гімнографії дещо розширюється тематичний діапазон. Зокрема, Д. Абрамович зацікавився пам'ятками Борисо-Глібовського циклу і серед них – службою на преставлення святих Бориса і Гліба (на 24 липня) та службою на перенесення мощей святих Бориса і Гліба (на 2 травня) [1]. У своїй книжці вчений продовжує традиції В. Ягіча, М. Славнитського, В. Григоровича, А. Горського та ін. Основне завдання дослідника – видання текстів та палеографічний коментар до них.

Д. Абрамович представляє службу на преставлення святих Бориса і Гліба в чотирьох редакціях, а службу на перенесення мощей – в одній повній редакції та трьох неповних, без канону. Окрім різночитань, учений приділяє значну увагу й питанню авторства опублікованих пам'яток. І хоча на цю непрусту тему науковці ламають списа й по сей день, Д. Абрамович упевнено стверджує: першу редакцію служби на преставлення святих Бориса і Гліба уклав митрополит київський Іоанн І; немає жодних підстав пов'язувати службу на перенесення мощей святих Бориса і Гліба з іменем печерського ченця Григорія, творця канонів [1, 20–22].

Ще один дослідник – П. Лавров – вивчає твори Кирило-Мефодіївського циклу, зокрема службу св. Кирилові (на 14 лютого), службу св. Мефодієві (на 6 квітня) та службу святим Кирилу та Мефодію (на 6 квітня) [8]. П. Лавров знайомить читачів із двома редакціями служб – “руською” за Синодальними мінеями та “болгарською” за Зографською мінеєю. Послугуючись попередніми виданнями пам'яток, здійсненими А. Горським і В. Григоровичем, з метою більш точного прочитання вчений долучає нові списки, зосібна й глаголичні [8, 43–45]. Вийшло якісне перевидання служб, і після вже згаданого збірника М. Погодіна на 1000-ліття діяльності солунських братів праця П. Лаврова стала другим важливим етапом опрацьовування Кирило-Мефодіївської гімнографії.

Отже, перші вагомі здобутки вчених у вивченні середньовічної гімнографії – це видання тексту з усіма різночитаннями, палеографічно-текстологічний коментар до нього (включаючи й лексично-фонетичний опис), виокремлення композиційних ознак побутування твору (узгодження пісенних жанрів у “цілому” служби) та розв'язання проблеми авторської атрибуції.

Другий напрям досліджень, здійснений у період із 1860-х по 1970-ті роки, передбачає історико-типологічний опис конкретного гімнографічного об'єкта. Таким об'єктом могло виступити або зібрання гімнографічних текстів, або якийсь один твір, або постать самого гімнографа. Порівняно з першим другим напрям представлений меншою кількістю прикметних робіт.

Зосібна, І. Карабинов запланував дослідити склад і принципи формування таких гімнографічних книг, як Пісна та Цвітна тріоді. На жаль, плани вченого здійснилися лише наполовину: була видана книжка, присвячена тільки

Пісній тріоді [6]. У передмові автор попереджає читачів, що не має наміру розслідувати обставини походження служб Чотиридесятниці, а також заглиблюватися в історію візантійської церковної поезії. За словами вченого, він прагне “прослідкувати історію утворення збірника Пісної Тріоди, тобто пояснити історичний план цієї богослужбової книги, вказати, ким укладений або внесений той або інший її елемент, за неможливістю зробити це, принаймні, визначити місце або хоча б приблизний час появи окремих її складових частин” [6, 3]. Утім, дослідження І. Карабинова розкриває особливості поступового формування Пісної тріоди та надає багато корисної й цікавої інформації з церковної археології, літургики, історії християнської поезії, а також історії візантійського літературного процесу. Позаяк у роботі подано докладні роз’яснення богослужбових послідувань на свята, що випадають на Великий піст, є відомості про виникнення тої чи тої пам’ятки, простежено обставини “вбудовування” цих пам’яток у Тріодь. А зауваги щодо поетичного таланту окремих гімнографів, наприклад Йосифа Піснеписця, мають цінне значення не тільки для усвідомлення ролі останнього у створенні пісенних циклів упродовж церковного року, але й для окреслення всієї палітри укладених ним співів – від тріписенних до дев’ятиписенних.

Дослідження І. Карабинова, де чимало уваги приділено творчості Йосифа Піснеписця, передувало книжці священника Володимира (Рибакова) “Св. Йосиф Песнописец и его песнотворческая деятельность” [11]. І хоча ця монументальна праця була завершена в 1926 р., а надрукована тільки тепер, у “новітні часи”, її слід уважати не “теперішнім”, а “тодішнім” продуктом інтелектуальної творчості.

В. Рибаков – один із піонерів “персонального” аналізу середньовічної гімнографії. У комплексному дослідженні, що в ньому розглянуто й текстологічні та джерелознавчі питання, увага вченого сфокусована винятково на постаті видатного візантійського гімнографа. Відтак у книжці надається свого роду довідник піснеспівів, написаних св. Йосифом: таблиці канонів по місяцях та по ликах святих, перелік стихир, список свят і святих, на честь яких були укладені гімнографічні твори тощо [11, 218–224].

Цікаві спостереження вченого над літературними традиціями, що їх дотримується Йосиф у своїй творчості. На думку В. Рибакова, у гімнографії Піснеписець орієнтувався на готові зразки поезії Іоанна Дамаскина: “Узявши за зразок той або інший ірмос, Піснеписець до нього за розміром підводив свої тропарі”. До того ж Йосиф дотримувався двох сформованих ним поетичних законів: “У силу першого закону ірмос та подібні до нього тропарі мають однакову кількість складів, а в силу другого закону тропарі відтворюють усі ритмічні наголоси ірмосу в однаковій кількості” [11, 368]. Аналіз літературної спадковості в гімнографічних творах Йосифа Піснеписця є ілюстративним та переконливим.

Тож на зорі становлення медієвістики наукові студії над середньовічною християнською гімнографією – це фахове ознайомлення з новими, доти маловідомими літературними пам’ятками, і вони відразу ж стають важливим об’єктом гуманітарних досліджень. Водночас слід зазначити, що у вказаний період текстологічні завдання були вписані в загальний контекст осмислення середньовічного літературного процесу, який розглядали на матеріалі літописного, агіографічного, гомілевтичного та решти жанрів О. Шахматов, Є. Голубинський, М. Нікольський, С. Бугославський, інші славісти й візантиністи.

(Закінчення статті – у наступному номері)

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович Д.* Життя святих мучеников Бориса и Глеба и службы им. – Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1916. – 206 с.
2. *Арсеньев А.* Варианты к службе св. Кириллу, из списков московской типографской библиотеки // Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России / под редакцией М. Погодина. – Москва: Синодальная типография, 1865. – С. 550–555.
3. *Горский А.* О древних канонах святым Кириллу и Мефодию // Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России / под редакцией М. Погодина. – Москва: Синодальная типография, 1865. – С. 271–282.
4. *Григорович В.* Древнеславянский памятник, дополняющий житие славянских апостолов, святых Кирилла и Мефодия // Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России / под редакцией М. Погодина. – Москва: Синодальная типография, 1865. – С. 235–270.
5. *Казанский П.* Сравнительное достоинство списков службы св. Кириллу, просветителю славян, принадлежащих г. Григоровичу и московской синодальной библиотеке // Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России / под редакцией М. Погодина. – Москва: Синодальная типография, 1865. – С. 297–309.
6. *Карабинов И.* Постная Триодь: Исторический обзор её плана, состава, редакций и славянских переводов. – Санкт-Петербург: Типография В. Д. Смирнова, 1910. – 294 с.
7. Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России / под редакцией М. Погодина. – Москва: Синодальная типография, 1865. – 557 с.
8. *Лавров П.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды славянской комиссии АН СССР. – Москва, 1930. – Т. 1. – 200 с.
9. *Леонид, архимандрит.* Предисловие // Посмертные чудеса святителя Николая, архиепископа Мир-Ликийского чудотворца: памятник древней русской письменности XI в. / сообщил архимандрит Леонид. – Санкт-Петербург, 1889. – С. 3–13.
10. *Ловязин Е.* Кондак и икосы св. Романа Сладкопевца в честь святых апостолов // Христианское чтение. – Санкт-Петербург, 1876. – № 7-8. – С. 208–222.
11. *Рыбаков В., протоиерей.* Св. Иосиф Песнописец и его песнотворческая деятельность. – Москва: Русская книга, 2002. – 636 с.
12. *Славинский М.* Канонизация святого князя Владимира и службы ему по памятникам XIII–XVII веков // Странник: Духовный журнал. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 2. (май-август). – С. 197–237.
13. *Срезневский И.* Древние памятники русского письма и языка: Общее повременное обозрение // Известия Императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности. – Т. 10. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1862. – Стб. 273–373.
14. *Срезневский И.* Древние памятники письма и языка юго-западных славян (IX–XII вв.): Общее повременное обозрение с заметками о памятниках, доселе бывших неизвестными. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1865. – 167 с.
15. *Ягич И.* Введение // Ягич И. Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь: в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 гг. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1886. – С. 5–132.

Отримано 1 березня 2018 р.

м. Одеса

XXXVIII НАУКОВА ШЕВЧЕНКІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ У НЬЮ-ЙОРКУ

Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, Українська вільна академія наук, Український науковий інститут Гарвардського університету 3 березня 2018 р. спільно провели 38-му наукову шевченківську конференцію у Нью-Йорку. Вступним словом її відкрила науковий секретар УВАН *Анна Процик Олександр Боронь* (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка) у доповіді “Шевченкове перебування на Пріорці у Києві 1859 року: факт наукової біографії чи легенда?” аргументовано заперечив достовірність спогадів С. Крапивіної, на яких тільки й ґрунтується версія про те, що поет нібито мешкав у В. Пашковської. *Ольга Полухович* (Національний університет “Києво-Могилянська академія”) виступ “Образ Петербурга у творах Юрія Косача і Тараса Шевченка: спільні та відмінні риси” присвятила порівняльному аналізу “петербурзького тексту” в доробку письменників, зазначивши окремі перегуки й розбіжності між ними. *Валентина Хархун* (Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя) у доповіді “Сто років із Шевченком: радянська, пострадянська та майданна шевченкіани” розглянула сто років рецепції постаті Шевченка між двома ювілеями: століття від дня його народження 1914-го, яке царат заборонив святкувати, і двохсотріччя 2014-го, позначене революційними подіями. У межах цього періоду дослідниця вирізняла чотири рецептивні моделі: народницьку, радянську, пострадянську та майданну, з’ясувавши, як образ Шевченка – “батька”, центральної постаті українського національного канону – створювався, інтерпретувався і трансформовався. У завершальному слові президент НТШ в Америці *Григорій Грабович* підсумував роботу конференції, наголосивши на тягlostі традиції шевченківських заходів у НТШ-А.

Виступи можна переглянути на youtube-каналі Товариства: [shevchenko.org/news-events/youtube-channel](https://www.youtube.com/channel/UC...).

О. Б.

Отримано 17 березня 2018 р.

м. Київ